

Мехмет Шахин

**ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН ЭТНОМАДАНИЯТЫНДАГЫ
РУХАНИЙ НЕГИЗДЕР**

Мехмет Шахин

ДУХОВНЫЕ ОСНОВЫ В ЭТНОКУЛЬТУРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Mekhmet Shakhin

SPIRITUAL BASIS IN THE ETHNIC CULTURE OF THE TURKIC NATIONS

УДК: 370/316.72 (04)

Түрк тилдери деп Евразия тилдери категориясына кирүү менен биздин заманга чейинки I кылымда Түштүк Сибирь менен Алтайда пайда болуп, азыркы кезде жалпы жонунан 167,4 млн. адам сүйлөйт.

Бул макалада түрк тилдүү элдердин этномаданиятындагы руханий негиздерине көңүл бурулат.

Негизги сөздөр: *атеисттик монотеизм, Теңир, тил, шынаа сымал жазуу, орхон-энесайлык жазуу.*

Общезвестно, что тюркские языки появились в I веке до нашей эры в Северной Сибири и Алтае, и входят в категорию Евразийских языков, на которых говорят 167, 4 млн людей на сегодняшний день. Данная статья посвящена рассмотрению духовных основ в этнокультуре тюркских народов.

Ключевые слова: *атеистический монотеизм, орхон-энесайская письменность, руническое письмо, Теңир, язык.*

It is well known that the Turkic languages have appeared in the I century BC in northern Siberia and Altai, and fall into the category of Eurasian languages spoken by 167, 4 million people to date. This article is devoted to the spiritual basis in the ethnic culture of the Turkic nations.

Key words: *atheism monotheism, language, orkhon-yenisey alphabet, runic letter, Tenir.*

Түрк тектүү элдердин тили. *Түрк тилдери деп Евразия тилдери категориясына кирүү менен биздин заманга чейинки I кылымда Түштүк Сибирь менен Алтайда пайда болуп, азыркы кезде жалпы жонунан 167,4 млн. адам сүйлөп, Азия континентиндеги Сибирь чөлкөмүндөгү Якутия менен Колыма дарыясынын бассейнинен тартып, Балкан жарым аралы баш болгон Чыгыш Европага жана Жер ортолук деңиздин чыгыш жээктерине чейин кеңири тарап, тилдердин алтай макро түркүмүнө кирген тектеш тилдерди аташат¹.*

Ички түзүлүшү боюнча монгол тилдери менен тыгыз тектеш болсо да, салттуу түрдө баардык түрк тилдерин алтай тил түркүмүнө киргизишет². Айрым

¹ Гаджиева Н. З. Тюркские языки // Лингвистический энциклопедический словарь / Глав. ред. В. Н. Ярцева. - М.: Советская энциклопедия, 1990; Turkic Peoples (англ.). Joshua Project. Проверено 17 января 2012. Архивировано из первоисточника 4 февраля 2012.

² Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков / Под ред. Н.К. Дмитриева. - М., 1955-1962. - Т. 1-4.

тюркологдор түрк тилдерин алтай тил түркүмүнө киргизүүгө каршы экендиги тюркологиядагы илимий талаш-тартыштуу предметти жараткан³.

Тюркология илиминде тигил же бул белгиси боюнча түрк тилдерин классификациялоого карата В.В. Радлов, Н.И. Ильминский, Н.Ф. Катанов, Ф.Е. Корш, Г.Х. Ахатов⁴, Н.А. Баскаков⁵, М.Т. Дьячок, А.Н. Самойлович⁶? К.М. Мусаев⁷ өндүү ири илимпоздордун аракеттери абдан зор. Алардын ичинен Х-ХI кылымдарда эле түрк тилдерин классификациялоого карата тунгуч аракетти кылган Махмуд Барскоонинин (Махмуд аль-Кашгаринин) салымын да көз жаздымда калтырганга болбойт. Түрк тилдерин

³ Историческое развитие лексики тюркских языков. - М., АН СССР, 1961.

⁴ Ахатов Г.Х. Язык сибирских татар. Фонетические особенности. - Уфа, 1960; Ахатов Г.Х. Дialect западносибирских татар. - Уфа, 1963; Ахатов Г.Х. Местные диалекты - надежный источник для сравнительно-исторического изучения языков // Вопросы диалектологии тюркских языков. - Баку, 1976; Ахатов Г.Х. Использование диалектных данных для сравнительно-исторического изучения тюркских языков // Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. - Алма-Ата, 1976; Ахатов Г.Х. Лексикология современного татарского литературного языка. - Казань, 1979; Ахатов Г.Х. Фразеологический словарь татарского языка. - Казань, 1982; Ахатов Г.Х. Татарская диалектология. - Казань, 1984; Ахатов Г.Х. О природе двойного отрицания в тюркских языках кыпчакско-булгарской подгруппы // Советская тюркология. - № 3. - Баку, 1984.

⁵ Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков / Н.А. Баскаков. - Изд. 2-е. - М.: Высшая школа, 1969; Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и её изучение / Н.А. Баскаков; Институт языкознания АН СССР. - М.: Наука, 1981; Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве» / Н.А. Баскаков. - М.: Наука, 1985; Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. - М., 1988.

⁶ Самойлович А.Н. Некоторые дополнения к классификации тюркских языков. Тюркское языкознание. Филология. Руника. М., 2005 (Некоторые дополнения к классификации тюркских языков, стр. 77-87; К вопросу о классификации турецких языков, стр. 88-91).

⁷ Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении: (Западнокыпчакская группа) / Институт языкознания АН СССР. - М.: Наука, 1975; Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. - М., 1984; Мусаев К.М. Языки и письменность народов Евразии. - Алматы, 1993.

классификациялоо принциптери берилген тилдин дифференциалдык лингвистикалык белгилеринин салмагынан, географиялык белгисинен, ошондой эле түрк тилдүү элдердин тарыхый баскан жолунан көз каранды деген схемалардын ортосунда термелет. Бүгүнкү күнгө чейин түрк тилдеринин бир да классификациясы ырааттуу компаративисттик методду колдонуп, тектеттик (генетикалык) ролду аткарууга жөндөмсүз болуп келген. Акыркы жылдары гана О.А. Мудрактын фоно-морфостатистикалык⁸ жана А.В. Дыбонун лексикостатистикалык методдорго⁹ таянган классификациясы түрк тилдеринин генезисин терең түшүнүү ишине бир кыйла салым кошконсуйт.

Г.Х. Ахатов боюнча алтай тил түркүмүнө кирген түрк тилдеринин мега бутактары (топтору) ¹⁰		
Мега группа (мега топ же мега бутак)	Субгруппа	Тил
Кыпчак группасы (тобу)	Кыпчак-булгар субгруппасы	Татар тили
		Сибирь татарларынын тили (диалекттери)
		Башкыр тили
	Алан-скиф субгруппасы	Карачай тили
		Балкар тили
		Крым татарларынын түндүк диалекттери
	Арал-каспий субгруппасы	Казак тили
		Кыргыз тили
		Каракалпак тили
		Ногой тили
Булгар группасы (тобу)	Булгар-чуваш субгруппасы	Чуваш тили
Кыпчак-орто азия группасы (тобу)	Кыпчак-уйгур субгруппасы	Өзбек тили Уйгур тили
Огуз группасы (тобу)	Огуз-осман субгруппасы	Түрк тили
		Азербайжан тили

⁸ Мудрак О.А. Классификация тюркских языков и диалектов с помощью методов глоттохронологии на основе вопросов по морфологии и исторической фонетике. (Серия «Orientalia и Classica». Вып. 23). - М., РГГУ. 2009.

⁹ Дыбо А.В. Лингвистические контакты ранних тюрков: лексический фонд: пратюркский период. - М., Восточная литература, 2007.

¹⁰ Ахатов Г.Х. Местные диалекты - надежный источник для сравнительно-исторического изучения языков // Вопросы диалектологии тюркских языков. - Баку, 1976; Ахатов Г.Х. Использование диалектных данных для сравнительно-исторического изучения тюркских языков // Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. - Алма-Ата, 1976; Ахатов Г.Х. О природе двойного отрицания в тюркских языках кыпчакско-булгарской подгруппы // Советская тюркология. - № 3. - Баку, 1984.

		Салар тили
		Гагауз тили (Молдава)
		Крым татарларынын түштүк диалекттери
	Огуз-түркмөн субгруппасы	Гагауз тили
		Кумык тили
		Түркмөн тили
Сибирь-алтай группасы (тобу)	Якут субгруппасы	Якут тили Долган тили
	Карагас-тува субгруппасы	Тува тили
	Хакас субгруппасы	Хакас тили
		Шор тили
		Алтай тилдеринин түндүк диалекттери
		Сары-уйгур тили
		Фуной-кыргыз тили
	Алтай субгруппасы	Алтай тилдеринин түштүк диалекттери

Жогоруда айтылгандай, ар кыл тарыхый жана тектик булактарга таянса да, баардык түрк тилдүү элдерге тигил же бул даражада мүнөздүү болгон этно-маданий каада-салттардын өзгөчөлүктөрү байыркы замандарда жана орто кылымдарда жаралган жана андан ары өнүгө баштаган. Мындай стереотиптер байыркы түрк мезгилинде, башкача айтканда, биздин замандын I миң жылдыгынын экинчи жарымында интенсивдүү калыптанган¹¹. Дал ушул мезгилде чарбачыл ишмердүүлүктүн көчмөнчүлүк жана жарым көчмөнчүлүк түрүндөгү оптималдуу формалары аныкталып, салттуу турак-жай жана кийим-кече, транспорт каражаттары, тамак-аш, кооздук буюмдары өңдүү чарбачыл-маданий тип түзүлүп, руханий маданият, социалдык-үй-бүлөлүк уюмдашуу формалары, элдик этика, көркөм сүрөт өнөрү жана фольклор толугу менен калыптанган.

Сөз болуп жаткан доордогу, башкача айтканда, VIII-X кылымдагы түрктөрдүн маданий жетишкендигинин туу чокусу катары *шынаа сымал жазуу (руническое письмо)*, же *орхон-эне-сайлык жазуу (орхон-енисейская письменность)* деген аталыш менен Монголия, Алтай, Жогорку Енисей сыяктуу Борбор Азиядагы мекенинен Дон дарыясынын жээги менен Түндүк Кавказга чейин жайылтылган *түрк жазуусу* саналат¹². Заманбап доордогу түрк тектүү жана түрк тилдүү этникалык топтор ар кандай

¹¹ Кляшторный С. Г. Основные этапы политогенеза у древних кочевников Центральной Азии

¹² Кононов А. Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. - Л., 1980; Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. - М.;Л., 1951; Малов С. Е. Енисейская письменность тюрков. - М.-Л., 1952; Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. - М.-Л., 1959.

объективдүү жана субъективдүү себептерден улам тарых беттеринен жоголуп кеткен *шынаа сымал жазууну*, же *орхон-эне-сайлык жазууну* эмес, жалпы жонунан, *латиница, кириллица жана араб алфавитин* пайдаланышат.

Теңирчилик. Түрк тилдүү элдердин салттуу маданиятынын өзөктөрү *теңирчилик ишеними* менен тыгыз байланышкан¹³. Кыргызча *теңирчилик*, казакча *Тәңірілдік*, өзбекче *Tangrim, Tangrichilik*, түркмөнчө *Тайгушулук*, орусча *Тенгрианство*, карачай-балкарча *Теҥирлик*, болгарча *Тенгризъм*, монголчо *Тэнгэр шүтлэг* деп аталган термин Евразия талааларында көчүп-конуп жүргөн түрк-монгол элдеринин ислам жана будда диндерине чейин жашап, асман кудайы Теңирдин (Тенгри) культуна¹⁴ жана анын заманбап реконструкцияларына¹⁵ негизделген дини, же дүйнө таанымы болгон. Казак тилдүү илимий адабиятта «тенгризм» термини (С. Акатаев) кабыл алынган¹⁶.

Асман кудайы болуп саналган Теңирдин (Тенгри) культу биздин заманга чейинки I миң жылга чейин эле Борбор Азияда жаралган¹⁷. Айрым изилдөөчүлөр Теңирдин культуна байыркы кытайлардын (конфуцийчиликтеги Асман – Тянь), хуннулардын (чинли) жана байыркы шумерлердин (Dingir) диний түшүнүмдөрү менен тең маанилештиришет¹⁸. А. Кодар теңирчиликте элдик жана империялык деп аталган эки модус бар деп болжойт¹⁹. Эгерде асман кудайынын культу менен байланышкан элдик ишенимдер тээ байыркы кылымдарга кетсе, монотеисттик маанайдагы теңирчиликтин империялык стадиясы түрк каганатынын доорунда калыптанган²⁰.

Байыркы түрк тилинде «Теңир» («Тенгри») сөзү 1) бүткүл ааламдын бир бөлүгү болуп саналган асман; 2) кудай (Түркиянын заманбап жашоочулары

болгон түрктөр да орустун «бог», «божество» деген сөзүн Аллахтан айырмалаш үчүн «tanig» сөзүн колдонушат; 3) кереметтүү (божественный); 4) өкүмдар, мырза (повелитель, господин) деген маанилерди туюндурган²¹.

Ал-Муттахар ал Максиди (X кылым) аттуу тарыхчынын маалыматы боюнча «...түрк тилдүү элдер Бир Тенгри деген сөз аркылуу Бир Кудай, Кудай Бирөө гана деген маңызды туюндурат. Алардын айрымдары Тенгри – бул асман десе, башкалары Жараткан Кудайдын ысымы Белиг Байат дешет. М. Кашгаринин түрк сөздөрүнүн жыйнагында, Ж. Баласагынын «Куттуу билим» («Кутадгу билиг» поэмасында, А. Югнакиндин «Чындык белектери» чыгармасында Байат сөзүнүн терең мааниси түрк урууларынын башкы кудайы катары чечмеленет»²².

Байыркы замандагы башка түрк тилдүү элдер сымал эле кыргыздардын аң-сезиминде башкы кудай болуп саналган *Теңир* асманда жашагандыктан, аны «*Көкө-Теңир*» (*көк* – асман, ал эми *Теңир* термининин негизинде «*тең*», «*теңчилик*»²³, «*таң*», «*күндүн чыгышы*, «*таңдын атышы*»²⁴, «*адилеттик*», «*карама каршылыктардын биримдиги менен күрөшүнүн мыйзамы*»²⁵ деген сөздөр жатат) деп атап, «Манас» эпосунун материалдары боюнча, кыргыздар төмөнкүчө ант беришкен:

Төбөсү ачык Көк урсун!	Пусть проклянет вечное Небо!
Төшү түктүү Жер урсун!	Пусть проклянет Хозяйка – Земля!
Ачалбарстын мизи урсун!	Пусть накажет булатное лезвие клинка Ачалбарс!
Аккелтенин огу урсун!	Пусть накажет пуля ружья Аккелте!

Р.Н. Безертиновдун пикири боюнча Көкө-Теңир (Кюк-Тэнгри) адамдын сезимине туюлуп, бирок, оомалуу-төкмөлүү, бүгүн бар, эртең жок материалдуу дүйнөгө карама каршы болуп, түбөлүктүүлүгү менен айырмаланган руханий дүйнөнү туюнтат. Байыркы түрктөр менен моңголдор үчүн Теңир (Тэнгри) жана Асман (Көк Асман) түшүнүктөрү синоним катары кабыл алынган. Түрктөрдө Теңирдин сырткы кебете-кешпири тууралуу түшүнүмдөр болгон эмес.

²¹ Древнетюркский словарь [Текст] / под ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова. Л.: Наука, 1969. - С. 552

²² Древнетюркский словарь [Текст] / под ред. В.М.Наделяева, Д.М.Насилова. Л.: Наука, 1969. – С. 79.

²³ Сарыгулов Д.И. Тенгрианство и глобальные проблемы современности. Теңирчилик – кыргыздардын дүйнө таанымы, түбөлүк билими. - Бишкек: Фонд «Тенгир Ордо», 2002; Сарыгулов Д. XXI век в Судьбе кочевников. – Бишкек, 2001.

²⁴ Акатаев С.Н. Мировоззренческий синкретизм казахов [Текст]: дис. д-ра филос. наук / С.Н. Акатаев. - Алматы, 1995.

²⁵ Аалиева Г.К. Кыргыздардын улуттук мүнөзүнүн өзгөчөлүктөрү. Монография. – Бишкек, 2013.

¹³ Халипаева И.А. Мифология и тенгрианская религия древних тюрков // Научный вестник столицы. - 2012. - № 10-11.

¹⁴ Караңыз: Аюпов Н.Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение. Монография. - Алматы: КазНПУ имени Абая: Издательство «КИЕ», 2012.

¹⁵ Караңыз: Безертинов Р.Н. Тенгрианство - религия тюрков и монголов: Научно-популярное издан., 2-изд., доп. - Н. Челны: Аяз, 2000, - Казань: Слово, 2004.

¹⁶ Караңыз: Акатаев С.Н. Мировоззренческий синкретизм казахов [Текст]: дис. д-ра филос. наук / С.Н.Акатаев. - Алматы, 1995; Кокумбаева Б.Д. Культурология тенгрианского искусства: учебное пособие. - Павлодар: Научно-издательский центр ПГПИ, 2012.

¹⁷ Безертинов Р. Н. Тенгрианство - религия тюрков и монголов: Научно-популярное издан., 2-изд., доп. - Н. Челны: Аяз, 2000, - Казань: Слово, 2004; Никонов А. Ю. Алтун Битиг. Тенгрианство. - Алматы: Издательский дом «Жибек жолы», 2000.

¹⁸ Безертинов Р. Н. Тенгрианство - религия тюрков и монголов: Научно-популярное издан., 2-изд., доп. - Н. Челны: Аяз, 2000, - Казань: Слово, 2004.

¹⁹ Кодар А. Тенгрианство в контексте монотеизма.

²⁰ Кодар А. Тенгрианство в контексте монотеизма.

Мурад Аджи өзүнүн «Кыпчак талааларынын кылканы» («Полынь половецкого поля») деп аталган китебинде: «кыпчактардын кудайы Тэнгри-хан деп аталгандыктан, алардын дини теңирчилик (тэнгрианство) дини, башкача айтканда, бүткүл дүйнөнү жараткан Кудай атага ишенүү болуп саналат»²⁶. Жан-Поль Ру аттуу белгилүү француз изилдөөчүсүнүн пикири боюнча «Биздин заман башталаар алдында Алтай менен Түштүк Сибирде жашаган түрктөрдүн сыйынуу объектиси болуп «Күн адам» Тэнгри эсептелген. Тэнгринин образы түрк элдерине гана өздүк руханий мурас эмес. Бул образ Борбор Азиядагы дээрлик баардык элдердин баалуу кенчи. Тэнгри Чыгыштын эң байыркы мифологиялык образдарынын катарына кирет. Тэнгри асманда жашаган руханий колдоочу. Кыпчакт ар аны «тенри» же «тенгери», буряттар «тенгэри», моңголдор «тэнгер», чуваштар «тура» деп аташат. Ар кайсы тилде ал ар кандайча аталса да, ал аталган элдердин тилинде рух, персонафикацияланбаган эркек башаты туюнтат. Түрк элдеринде Тэнгри-хан ири өлчөмдөргө, космостук масштабдагы рухту билдирген. Бул рух адамдын, элдин, мамлекеттин тагдырына таасир этет. Ал дүйнөнүн жаратуучусу да, дүйнөнүн өзү да болуп саналат. Коншулаш башка элдерден айырмаланып, түрктөр бир гана кудайга, же Теңирге ишенишкен»²⁷.

Л.Н. Гумилев да «Асман кудайы болгон Тенгринин культу орхон жазмаларында да чагылдырылган»²⁸, - деп так кесе белгилейт. Ал «Көк Асманды туюндурган Тенгриге сыйынуу» кыпчактар жана «бүтүндөй Евразия» үчүн «алгачкы жамааттык дин» болуп саналган деп айтуу менен Чыңгызхандын доорундагы моңголдор өзөгүндө Түбөлүктүү Көкө Теңирге зиярет келтирүү жаткан *монотеисттик динди* (грекчеден *тeпoc* – бир, *тeoc* – кудай; бир кудайга ишенүү, жалгыз кудайга ишенүү) туткан деп баса көрсөтүүдөн тажаган эмес²⁹. Бирок, XIX кылымга жакын калган мезгил аралыгында өз ордун ислам жана буддизм өңдүү диндерге бошотуп берүү менен теңирчилик (тенгрианство) жок болгон³⁰. Ошондой болсо да, кыргыздар бүгүнкү күнгө чейин «*Теңир жалгасын!*» («Пусть небо благословит Вас!») деп алкап, «*Теңир урсун!*» («Будь проклять небом!») деп каргайт.

Байыркы түрктөр *Теңирге (Тенгри) эки колун жогору көтөрүп, жерге ийиле жүгүнүп, сыйыныш-*

кан. Алар төгөрөктүн төрт бурчунун ичинен Түндүк тарапты (якуттар Чыгыш тарапты) ыйык деп билишкен. Теңирге (Тенгри) арналган салтанаттуу той июнь айынын ортосунда жалпы элди чогултуу, от жагуу жана курмандык чалуу менен коштолгон. Бул эски тойдун калдыгы катары татар-башкырлардын сабантуй, ошондой эле ысыах деп аталган салтанаттарын атоого болот. Тойду өткөрүү үчүн кайындар өскөн дөбөчөлүү жер тандалган. Аталган той учурунда «*алгыс*» деген сөз менен коштолгон сыйынуу формулаларынын жардамы аркасында Теңирден (Тенгри) ийгилик менен ден соолукту суранышкан. Той жаа атуу мелдеши жана кымыз сымал өзгөчө баркталган тамак-аштан ооз тийүү менен аяктаган³¹.

Н. Г. Аюпов³² менен Р. Н. Безертинов³³ теңирчилик (тенгрианство) Ыйык (сакралдуу) тексттерге ээ болгон эмес жана элдик оозеки чыгармачылыкка гана таянган деген көз карашты жакташат. Ошого карабастан, теңирчилик (тенгрианство) менен байланышкан түрк тилдүү элдердин мифологиясы менен диний ишенимдеринин негизги булактар катары шынаа сымал жазуу эстеликтерин (*рунические памятники*), ошондой эле, кытай, араб, византиялык, персиялык жана армяндьяк тарыхый булактарды атоого болот.

*Теңирден (Тенгри) сырткары теңирчиликте (тенгрианство) Жердин кудай айымы Умай (Ымай, Хумай, Май, Омай), Жердеги жашоонун кудайы Ыйык Жер-Суу (Ыдык Йер-Сув), ошондой эле Жер астындагы дүйнөнүн кудайы, мүйүздүү чал Эрлик (Эрклиг) тууралуу түшүнүмдөр кездешет*³⁴. Р. Н. Безертинов байыркы түрктөрдүн *Теңир (Тэнгри), Умай (Ымай, Хумай, Май, Омай), Жер-Суу (Йер-Суб), Эрлик, Жер, Суу, От, Күн, Ай, Жылдыздар, Аба, Булуттар, Шамаал, Бороон (Смерч), Чагылган, Жамгыр* жана *Асан-Үсөн кулагы (Радуга)* өңдүү 17

³¹ Древнетюркское мировоззрение «тэнгрианство». - Гл. 3

³² Аюпов Н.Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение. Монография. - Алматы: КазНПУ имени Абая: Издательство «КИЕ», 2012

³³ Безертинов Р.Н. Тенгрианство - религия тюрков и монголов: Научно-популярное издан., 2-изд., доп. - Н. Челны: Аяз, 2000, - Казань: Слово, 2004.

³⁴ С.Г. Кляшторный баса көрсөткөндөй, орхон-эне-сайлык шынаа сымал жазуу эстеликтеринде *Тенгри* (Теңир), *Умай* (Ымай, Хумай, Май, Омай) жана Ыйык Жер-Суу (Ыдук Йер-Суб) сымал үч гана кудай тууралуу ачык, так маалыматтын болгондугуна карабастан, орхон-эне-сайлык шынаа сымал жазуу эстеликтеринде Эрлик, же *Эрклиг-хан* (жер астындагы дүйнөнүн кудайы) тууралуу маалымат да кездешет: «Биз төртөө элек, бизди Эрклиг бири бирибизден ажыратты, о азаптуу кайгы!» // *Рунические памятники Хакасии. Алтын-Кель I Е 28 строфа 8*; Кляшторный С. Г. Стелы Золотого озера // *Turcologica*. - Л., 1976.

²⁶ Мурад Аджи. Полынь половецкого поля. – Москва: Издательство "Пик-контекст"; ТОО, 1994.

²⁷ Jean-Paul Roux. Faune et flore sacrées dans les sociétés altaïques (Maisonneuve et Lagose, 1966).

²⁸ Гумилёв Л.Н. Древние тюрки. - М.: Наука, 1967. - Гл. VII

²⁹ Гумилёв, Л.Н. Поиски вымышленного царства. 12. Двудеиный

³⁰ Безертинов Р.Н. Тенгрианство - религия тюрков и монголов: Научно-популярное издан., 2-изд., доп. - Н. Челны: Аяз, 2000, - Казань: Слово, 2004.

кудайы болгон деп эсептейт³⁵. Ал эми моңголдор болсо Ааламды Теңир башында турган 99 кудай башкарат деген ишенимде болушкан. Ошол себептен, Жан-Поль Ру, Л.П. Потапов, И.В. Стеблева аттуу изилдөөчүлөр байыркы түрктөрдүн элдик ишенимдери менен культтары толук кандуу изилденбегендиктен улам *байыркы түрк пантеонунун*³⁶ *схемасы* так кесе аныкталган эмес деген пикирди билдиришет³⁷.

Байыркы ишеним боюнча дүйнө төмөнкүдөй үч катмардан турган: 1) *Жогорку дүйнө* (асман, Теңир менен анын жубайы Умайдын дүйнөсү) – бул дүйнө ири айлана түрүндө чагылдырылган; 2) *Ортоңку дүйнө*, же жер менен суунун дүйнөсү – ал ири айлананын ичине киргизилген төрт чарчы квадраттын формасында элестетилген («төгөрөктүн төрт бурчу»); 3) *Төмөнкү дүйнө*, же жер астындагы дүйнө – ортодогу төрт бурчтуктун ичинде жайгашкан кичи айлана түрүндө туюндурулган. Азыркы мезгилде изилдөөчүлөрдүн басымдуу көпчүлүгү байыркы түрктөрдүн дүйнө таанымына дүйнөнү Жогорку, Ортоңку жана Төмөнкү макрокосмоско ажыраткан трихотомиялуу иерархия мүнөздүү болгон деген көз карашты жакташат³⁸. Ошол себептен, тарыхчы И. В. Стеблева байыркы түрк кудайларын жогорку (Тенгри, же Теңир), ортоңку (Умай, же Ымай) жана төмөнкү (Йер-Суб, же Жер-Суу), ошондой эле ата-бабанын культу деп аталган «деңгээлдер» боюнча жайгаштырууну сунуш кылган³⁹. Ошондой болсо да, С.Г. Кляшторный байыркы түрктөрдүн пантеонунун башында Тенгри, же Теңир турат деп баса көрсөтөт⁴⁰.

Теңирчиликте *Жогорку дүйнө* деп аталып, Асмандагы руханий (тиги) дүйнө ар бири тигил же

бул кудайдын ээлигине таандык болгон үч, тогуз же андан көп сандагы горизонталдык ярустардан турган катмарлардан турган. Эң башкы яруста Асмандын Улуу Руху – Теңир жашаган. Асманда адамга карата оң мааниге ээ болгон кудайлар менен рухтар жашаган. Алар ат менен орун которуштуруп жүргөндүктөн, аларга арнап байыркы түрктөр жылкы баласын курмандыкка чалышкан. Асмандын адам көзүнө көрүнүп, көмкөрүлгөн асман түрүндөгү бөлүгүндө Күн менен Ай, жылдыздар менен Асан-Үсөн кулагы (радуга) жашайт.

«Манас» эпосунун материалдары боюнча адам көзүнө көрүнбөгөн ортоңку дүйнөдө курчап турган табияттын колдоочулары менен рухтары жашаган⁴¹:

Табигый кубулуштардын колдоочулары		
№	Табигый кубулуштар	Колдоочунун аты
1	Күн	Күн-Теңир
2	Ай	Ай-Теңир
3	Жылдыздар	Үркөр-ата (топ жылдыз)
4	Жер	Жер эне
5	Суу	Сулайман
6	От	Очок эне
7	Тоо	Таштар-Ата (таштардын колдоочусу)
8	Шамаал	Жел Кайып
Жер үстүндө жашагандардын колдоочулары		
1	Ата-баба	Адам ата, Обо-эне
2	Элдин колдоочусу	Элеман или Калкаман
3	Журттун колдоочусу	Журт ээси
4	Аялдар менен балдардын колдоочусу	Умай эне
5	Дан менен үрөндүн колдоочусу	Дыйкан ата
6	Малдын колдоочусу	Малабай
7	Жаан менен жамгырдын колдоочусу	Күлдүр ата
8	Аңчылыктын колдоочусу	Куланчы
9	Куштардын колдоочусу	Буудайык
10	Иттердин колдоочусу	Кумайык же Ыркыт
11	Койлордун колдоочусу	Чолпон-Ата
12	Жылкы баласынын колдоочусу	Камбар-Ата
13	Уй баласынын колдоочусу	Ай мүйүз же Зеңги-Баба
14	Төөлөрдүн колдоочусу	Ойсул-Ата
15	Эчкилердин колдоочусу	Чычан-Ата
16	Тил менен кептин колдоочусу	Эм

Бул колдоочулар адамдын көзүнө көрүнгөн реалдуу дүйнөнү тескеп, адамдарга жакын болгон. Байыркы түрк тилдүү элдер бул колдоочуларга сыйынып, аларга ата-эне менен улууларга жасаган-

⁴¹ Мисал төмөнкү булак боюнча келтирилүүдө: Аалиева Г., Аалиева Н. К., Аалиева Ш. К. Манасоведение. Учебное пособие. – Бишкек, 2014. – С. 166-167.

³⁵ Безертинов Р. Н. Тенгрианство - религия тюрков и монголов: Научно-популярное издан., 2-изд., доп. - Н. Челны: Аяз, 2000, - Казань: Слово, 2004.

³⁶ Пантеон (латынчадан Pantheon, грекчеден Pantheon – баардык кудайларга арналган жер) – Байыркы Римде «баардык кудайлардын храмы»; каймана маанисинде – көп кудай, көп кудайга ишенүү».

³⁷ Караныз: Кляшторный С.Г. История центральной Азии. - Спб, Изд-во: СПбГУ, 2003; Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х томах. Под ред. С. А. Токарева. - М.:1980; Потапов Л. П. Алтайский шаманизм. - Л., 1991; Потапов Л.П. К вопросу о древнетюркской основе и датировке алтайского шаманства // Этнография народов Алтая и Западной Сибири. - Новосибирск, 1978; Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы // Тюркологический сборник. - М, 1971; Jean-Paul Roux. Faune et flore sacrées dans les sociétés altaïques (Maisonnette et Larose, 1966).

³⁸ Кляшторный С.Г. История центральной Азии. - Спб, Изд-во: СПбГУ, 2003. – С. 326.

³⁹ Караныз: Стеблева И.В. К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы // Тюркологический сборник. - М, 1971.

⁴⁰ Кляшторный С.Г. История Центральной Азии. - Спб, Изд-во: СПбГУ, 2003. – С. 326.

дай мамиле кылып, алар менен адамдын ортосундагы мамиле өнөктөштүк мамилесин туюндурган. Коомдун жыргалчылыгына зор таасир бергендиктен, маанилүү деп саналган колдоочуларга арнап коллективдүү курмандыктарды чалышкан.

Күч-кубаттуу Эрлик (Эрклиг) кудайы тарабынан башкарылган жер астындагы *Төмөнкү дүйнө* да көп катмарлуу келип, анда негативдүү руханий күчтөр менен Ортоңку дүйнөдөгү жашоосу аяктаган адамдар, ошондой эле жер тыртышынын төмөнкү катмарларында тирлик кылган баардык жан-жаныбарлар жашайт.

Теңир (Асман) менен Умай (Жер) бир башаттын бирин бири толуктаган эки жагы катары каралып, алар бири бирине эч качан карама каршы болгон эмес. Адам өз жашоосунун чөйрөсү болуп саналган Жердин үстүндө туулган жана Жер бетинде жашаган. Адам өлгөндөн соң Жер аны жутуп алып, Жер астындагы дүйнөдөн жай берет. Бирок, Жер адамга жашоо-тиричилик кылууга ыңгайлуу болсун үчүн *тышкы материалдуу «капты»*, же *денени* гана берет. Теңир (Тенгри) болсо Жердеги эне болууга даярдык көрүп жаткан кош бойлуу аялдын курсагындагы ымыркайга *«Кут»* (кудайдын адамга берген ырыскысы, Космостон келген жашоо маңызы) жана *«Сюр»* (адамдын ички психологиялык жан дүйнөсү; көңүл дүйнөсү) деп аталган руханий баалуулуктарды энчилейт. Бул баалуулуктар адамды төрөлгөн күндөн өлгөн күнгө чейин коштоп жүрөт. Баланын төрөлүүсүнүн Теңир тарабынан берилген белгиси болгон *«дем»* («тын») анын «ай алдындагы материалдуу дүйнөдө» жашоосунун башы болуп саналат. «Демдин бүтүүсү» («тын бетте») анын жашоосунун үзүлүүсүн туюнтат.

Физикалык дененин өлүмү менен *«Кут»*, *«Сюр»*, *«Тын»* деп аталган руханий кубулуштар да өз жашоосун аяктап, өлгөн адамдын жаны асманга карай бет алып, арбакка айланган. Байыркы түрктөр ажал жок, болгону эле Ааламды «чарк» айланган адамдын жаны бар; өз эрки менен төрөлүп, өлбөсө да, адам бул дүйнөгө бекер жеринен жана убактылуу келбейт деп ишенишкен. Физикалык дененин өлүмү башка жашоонун уландысы деп түшүнүү менен байыркы түрктөр ажалдан корккон эмес.

Дегеле, теңирчиликте төмөдөгүлөрдү кылууга же жасоого так кесе тыюу салынган:

1. Адамды эч себепсиз өлтүрүү, анын убалына калуу, анын ичинде аборт жасоо;
2. Жалган сүйлөө;
3. Уурулук кылуу;
4. Жубайлардын ала жипти аттоосу; алардын өз ара биринин көзүнө биринин чөп салуусу;
5. Арак ичүү, тамеки чегүү жана маңгичилик кылуу (наркомания);
6. Улууларга урмат-сыйсыз мамиле кылуу;
7. Өз динине күчкө салып киргизүү;
8. Табиятка таш боор мамиле кылуу: азыктануу, ачкадан өлбөө максатын көздөбөгөн учурда ыгы

жок эле жаныбарларды өлтүрүү; жерлерди таштандылар менен булгоо (кыргыздар ошол себептен «конгон журтундан көчкөн журтуң таза болсун» дейт); сууларды булгоо жана башкалар. Табиятка карата таш боор мамиле жасаган адамды алардын колдоочулары оору-сыркоо, илдеттүү дарт, кырсыктар менен жазалайт деген ишеним болгон;

9. Теңир (Тенгри) жана ага баш ийген башка кудайларга тил тийгизүү, ыйык жерлерди кордоо жана башкалар⁴².

Урук (род) менен уруу (племя) үчүн коллективдүү жоопкерчиликти мойнуна алган байыркы түрктөр Теңирден тескери иштерди жасаган адамдарга жашоосу менен тукумун улантууга тыюу салган.

Ошол себептен, Н. Г. Аюповдун пикири боюнча дин катары «институтташпаган», жөн гана дүйнө таанымдык мүнөзгө ээ теңирчилик (тенгрианство) төмөнкүдөй негизги принциптерге таянат.⁴³

- «атеисттик монотеизм», башкача айтканда, Теңирди (Тенгри) жападан жалгыз кудай деп таануу (А. Кодар)⁴⁴;
- «экологиялык этика», башкача айтканда, эне менен жаратылышка (Умай, табият) кастарлап мамиле кылуу (К. Боконбаев)⁴⁵;
- Кут деп аталган жашоо күчүнө ишенүү. Бул принцип «бийликтин сакрализациясы» менен тыгыз байланыштуу⁴⁶;
- урпактарынын жашоо-тиричилигине колдоо көрсөтүп жүргөн өлгөн ата-бабанын арбактарын сыйлоо⁴⁷;
- улууларды урматтоо, кичүүлөрдү ызаттоо;
- активдүүлүк, мээнеткечтик, өз ара кол кабыш. Р. Безертиновдун пикири боюнча Тенгри адамды колдоп гана тим болбостон, андан активдүүлүктү талап этет⁴⁸.

Адабияттар:

1. Ахатов Г. Х. Язык сибирских татар. Фонетические особенности. - Уфа, 1960
2. Ахатов Г. Х. Местные диалекты - надежный источник для сравнительно-исторического изучения языков // Вопросы диалектологии тюркских языков. - Баку, 1976
3. Ахатов Г. Х. Использование диалектных данных для сравнительно-исторического изучения тюркских языков // Советская тюркология и развитие тюркских языков в СССР. - Алма-Ата, 1976

⁴² Тенгрианство. Основные положения, нормы и запреты.

⁴³ Аюпов Н.Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение. Монография. - Алматы: КазНПУ имени Абая: Издательство «КИЕ», 2012

⁴⁴ Кодар А. Тенгрианство в контексте монотеизма.

⁴⁵ Боконбаев К. Тенгрианство как экологическая этика.

⁴⁶ «Кут» и влияние тенгрианства на сакральность власти у тюрков и кыргызов в раннем средневековье

⁴⁷ Тенгрианство у казахов. Тенгри

⁴⁸ Безертинов Р. Н. Тенгрианство - религия тюрков и монголов: Научно-популярное издан., 2-изд., доп. - Н. Челны: Аяз, 2000, - Казань: Слово, 2004.

4. Ахатов Г.Х. Диалект западносибирских татар. - Уфа, 1963
5. Ахатов Г.Х. Лексикология современного татарского литературного языка. - Казань, 1979
6. Ахатов Г.Х. Фразеологический словарь татарского языка. - Казань, 1982
7. Ахатов Г.Х. Татарская диалектология. - Казань, 1984
8. Ахатов Г.Х. О природе двойного отрицания в тюркских языках кыпчакско-булгарской подгруппы // Советская тюркология. - № 3. - Баку, 1984
9. Аюпов Н.Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение. Монография. - Алматы: КазНПУ имени Абая: Издательство «КИЕ», 2012
10. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков / Н. А. Баскаков. - Изд. 2-е. - М.: Высшая школа, 1969
11. Баскаков Н. А. Алтайская семья языков и её изучение / Н. А. Баскаков; Институт языкознания АН СССР. - М.: Наука, 1981
12. Безертинов Р.Н. Тенгрианство - религия тюрков и монголов: Научно-популярное издан., 2-изд., доп. - Н. Челны: Аяз, 2000, - Казань: Слово, 2004.
13. Боконбаев К. Тенгрианство как экологическая этика.
14. Гаджиева Н. З. Тюркские языки // Лингвистический энциклопедический словарь / Глав. ред. В. Н. Ярцева. - М.: Советская энциклопедия, 1990
15. Гумилёв Л. Н. Древние тюрки. - М.: Наука, 1967. - Гл. VII
16. Гумилёв, Л. Н. Поиски вымышленного царства. 12. Двудеиный
17. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков / Под ред. Н. К. Дмитриева. - М., 1955-1962. - Т. 1-4.
18. Мурад Аджи. Польша половецкого поля. – Москва: Издательство "Пик-контекст"; ТОО, 1994.
19. Jean-Paul Roux. Faune et flore sacrées dans les sociétés altaïques (Maisonnette et Larose, 1966
20. Joshua Project. Проверено 17 января 2012. Архивировано из первоисточника 4 февраля 2012.

Рецензент: д.пед.н., профессор Муратов А.Ж.